

JAKUB TYSZKIEWICZ

<https://orcid.org/0000-0001-6823-1321>

Instytut Historyczny, Uniwersytet Wrocławski

Demokratyczne zmiany w 1989 r. niewątpliwie stanowiły punkt zwrotny w historiografii polskiej dotyczącej okresu komunistycznego w dziejach Polski, umownie nazywanego historią najnowszą¹. Ich kulminacją było zniesienie cenzury w kwietniu następnego roku, a tym samym zlikwidowanie gorsetu politycznych i ideologicznych ograniczeń, narzuconych przez komunistów, który towarzyszył badaniom historycznym w Polsce po wojnie. Utrudnienia te dotyczyły zresztą nie tylko historii najnowszej, ale także wcześniejszych epok, np. I Rzeczypospolitej i okresu zaborów oraz II Rzeczypospolitej, zwłaszcza na polu stosunków polsko-rosyjskich i polsko-sowieckich.

Nowa sytuacja polityczna i otwarcie postkomunistycznych archiwów — Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, a nieco później służb bezpieczeństwa — stworzyła historykom dziejów „Polski Ludowej” ogromne możliwości badawcze. Nie dziwi zatem fakt, że pod względem ilościowym po 1989 r. wydawnictwa dotyczące powojennych dziejów naszego kraju dominowały w ofertach wydawniczych i w księgarniach. Wzrost zainteresowania dziejami PRL wynikał także z faktu tzw. demokratyzacji historii najnowszej. Utarło się przekonanie, że tym okresem, czasami złośliwie nazywanym *Zeitung Geschichte* — gazeciarsstwem — może zajmować się właściwie każdy².

W swoim krótkim szkicu przypomnę najważniejsze syntezы poświęcone historii Polski po 1945 r., a następnie przedstawię katalog postulatów badawczych, związanych z przygotowaniem nowego opracowania powojennych dziejów naszego kraju³.

---

¹ Na temat metodologii, terminologii oraz kwestii związanych z historiografią PRL zob. przede wszystkim R. Stobiecki, *Najnowsze dzieje Polski w syntezach historycznych okresu PRL*, „Przegląd Zachodni” 1994, 4, s. 111–112. Por. idem, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice*, Warszawa 2007.

² M. Mazur, *Problemy i patologie historii najnowszej*, w: *Klio na wolności. Historiografia dziejów najnowszych po 1989 r.*, red. M. Kruszyński [et al.], Lublin 2016, s. 130.

³ Pominąłem przedstawienie prac szczegółowych. Omówienie najważniejszych z nich zob. A. Friszke, *Historiografia polska po 1989 roku*, w: *Klio na wolności*, s. 73–80.

Dość szybko po 1989 r. na rynku wydawniczym pojawiły się prace Jerzego Eislera i Antoniego Czubińskiego⁴. W obydwóch przypadkach autorzy skupili się na przedstawieniu politycznych aspektów tego okresu. Eisler, operując raczej formą eseju historycznego, nie tyle syntetyzował, co raczej porządkował dzieje powojennej Polski, zwracając uwagę zarówno na ich pozytywy, jak i negatywy. Czubiński wpisywał się natomiast w lewicowy nurt bardziej pozytywnego spojrzenia na minioną przeszłość⁵. Warto także przypomnieć, że w tym czasie ukazywała się popularnonaukowa, ale wartościowa seria przygotowywana przez grono historyków zarówno starszego, jak i młodszego pokolenia⁶. Już w 1995 r. pojawiła się prawdopodobnie nadal najpopularniejsza synteza powojennych dziejów Polski autorstwa Andrzeja Paczkowskiego, obejmująca lata 1939–1989, która doczekała się kilku wznowień, a także angielskiego tłumaczenia⁷. W pracy tej w większym stopniu uwzględniono problemy gospodarcze jako element wpływający na polityczne dzieje powojennej Polski. W 2003 r. nowe syntetyczne przedstawienie jej dziejów, państwa i narodu, także z uwzględnieniem lat II wojny światowej jako preludium do zmian powojennych zaproponował Andrzej Friszke⁸. Autor skupił się na kilku wątkach, rozważając zwłaszcza problem niesuwerenności państwa oraz zmianę stopnia i przejawów tej niesuwerenności, stałych i zmiennych cech systemu politycznego PRL, złożoność relacji władza–społeczeństwo, w którym występował zarówno opór, jak i przystosowanie, oraz przemiany społeczne mające na celu ukształtowanie nowego społeczeństwa. Kolejną syntezę, uwzględniającą także dzieje gospodarcze Polski i losy społeczeństwa polskiego, poddanego próbie głębokiej przebudowy opartej o ideologiczny projekt narzucony przez

---

⁴ J. Eisler, *Zarys dziejów Polski*, Warszawa 1992; A. Czubiński, *Dzieje najnowsze Polski*, t. 2: *Polska Ludowa (1944–1989)*, Poznań 1992.

⁵ Takie spojrzenie widoczne jest także w wydanej książce: A. Czubiński, *Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989)*, Poznań 1998, będącej poszerzoną wersją poprzedniej pracy.

⁶ Na tę ilustrowaną serię ukazującą się w latach 1993–1995 składały się teksty: K. Kersten (*Rok pierwszy*), J. Kochanowskiego (*Proces szesnastu*), A. Paczkowskiego (*Zdobycie władzy 1945–1947*, Stanisław Mikołajczyk), A. Garlickiego (*Stalinizm i Bolesław Bierut*), W. Władyki (*Polski Październik 56*), P. Machcewicz (*Władysław Gomułka*), A. Friszkego (*Polska Gierka*), A. Micewskiego (*Kościół – państwo 1945–1989*), J. Eislera (*Marzec '68*, *Grudzień '70*), Z. Landau (*Gospodarka Polski Ludowej, Polska Gomułki*), J. Holzera (*Polska 1980/1981: czasy pierwszej Solidarności*) i M. Marody (*Długi finał*) oraz tom R. Habielskiego poświęcony emigracji.

⁷ A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 1995; idem, *The Spring will be Ours. Poland and Poles from Occupation to Freedom*, Pennsylvania 2003.

⁸ A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa 2003.

ZSRR, przedstawili w 2008 r. Antoni Dudek i Zdzisław Zblewski⁹. Warto także zwrócić uwagę na wydaną w tym samym roku interesującą pracę angielskiego historyka Anthony'ego Kemp-Welcha, który pokazał okres Polski Ludowej na szerokim tle historii zimnej wojny w sferze dyplomacji i stosunków międzynarodowych¹⁰. Patrząc na losy naszego kraju z zewnątrz, autorowi udało się odejść od utartych schematów interpretacyjnych w przedstawianiu losów Polski pod rządami komunistów, chociaż także i on skupił się przede wszystkim na kwestiach politycznych. Początek następnej dekady przyniósł dwa zbiorowe tomy dotyczące historii Polski w latach 1944–1989, które znów najwięcej miejsca poświęcały tym problemom¹¹. Podobną optykę przyjął także Andrzej Leon Sowa w syntezie z 2011 r.¹² Walorem jego pracy było jednak skupienie uwagi na trzech najważniejszych graczach na peerelowskiej arenie politycznej: komunistach, opozycji politycznej i Kościele katolickim. Autor w największym stopniu uwzględnił też ówczesny stan badań, które rozwinęły się znacząco w stosunku do poprzedniej dekady, przede wszystkim dzięki działalności wydawniczej Instytut Pamięci Narodowej.

Zupełnie inne ujęcie okresu 1945–1989 zaprezentował w 2015 r. Ryszard Terlecki, przedstawiając dzieje Polski jako kolonii sowieckiej, wskazując na całkowite podporządkowanie kraju rządzonego przez komunistów celom Kremla oraz podkreślając walkę o odzyskanie niepodległości prowadzoną przez Polaków¹³. Wśród syntez wydawanych w tym czasie warto także zauważyć prace przygotowane przez historyków spoza środowiska warszawskiego i krakowskiego — Włodzimierza Bonusiaka oraz Andrzeja Piaseckiego i Ryszarda Michalaka¹⁴. Zwłaszcza w tej pierwszej autor poświęcił więcej miejsca kwestiom gospodarki, nauki, kultury i sztuki oraz społeczeństwa. Jedną z ostatnich syntez jest opracowanie Jerzego Eislera, w której przedstawiono polityczne dzieje Polski w latach 1945–1989, państwa niepodległego, ale niesuwerennego¹⁵.

Nie można także zapominać, że sytuację naszego kraju po II wojnie światowej opisywały również prace poświęcone historii od 1918 r.

⁹ A. Dudek, Z. Zblewski, *Utopia nad Wisłą. Historia Peerelu*, Warszawa–Bielsko-Biała 2008.

¹⁰ A. Kemp-Welch, *Polska pod rządami komunistów 1944–1989*, Kraków 2008.

¹¹ *PRL od lipca 44 do grudnia 70*, red. K. Persak, P. Machciewicz, Warszawa 2010 i *PRL od grudnia 70 do czerwca 89*, red. iidem, Warszawa 2011.

¹² A.L. Sowa, *Historia polityczna Polski 1944–1991*, Kraków 2011.

¹³ R. Terlecki, *Polska w niewoli 1945–1989. Historia sowieckiej kolonii*, Kraków 2015.

¹⁴ W. Bonusiak, *Historia Polski (1944–1989)*, Rzeszów 2007; A. Piasecki, R. Michalak, *Polska 1945–2015. Historia polityczna*, Warszawa 2015.

¹⁵ J. Eisler, *Czterdzieści pięć lat, które wstrząsnęły Polską. Historia polityczna 1944–1989*, Warszawa 2018.

Wspomnijmy w tym miejscu o dwóch najważniejszych. W 2015 r. Wojciech Roszkowski przygotował nowe wydanie owianych legendą w latach osiemdziesiątych dziejów Polski, w których opis lat 1945–1989 zajmuje większość objętości książki¹⁶. Autor ujął w nim zarówno wydarzenia polityczne, jak i społeczno-gospodarcze. Podobną pracą jest synteza dziejów Polski (1914–1989) Ryszarda Kaczmarka, w której obok dziejów politycznych i gospodarczych sporo miejsca poświęcono oświacie, nauce i kulturze w okresie PRL¹⁷.

Jedną z bardziej kontrowersyjnych, odbiegających od przyjętych schematów opisu najnowszych dziejów Polski, interpretującą wiele zdarzeń społecznych przy użyciu marksowskiego paradygmatu i jego narzędzi, ale równocześnie po części oryginalną jest praca Henryka Słabka o społecznej historii PRL 1945–1989¹⁸. Niewątpliwie, po przemianach demokratycznych historycy w mniejszym stopniu interesowali się gospodarczymi dziejami PRL. Wciąż podstawową pracą pozostaje zbiór *Historia gospodarcza*, wydany w końcu XX w. pod redakcją Janusza Kalińskiego¹⁹. Próby syntezy doczekała się także dyplomacja peerelowska w ostatnim, zbiorowym tomie *Historii dyplomacji polskiej*²⁰.

Przechodząc do omówienia postulatów badawczych związanych z przygotowaniem kolejnego opracowania dziejów okresu powojennego, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na fakt, że badania nad wieloma zagadnieniami wciąż trwają, a część nadal czeka na swojego historyka. Ogrom problemów badawczych dziejów najnowszych pokazują kolejne tomy cennego wydawnictwa *Polska 1944/45–1989*, w którym zwraca się większą uwagę na zagadnienia związane z historią społeczną (choć nie tylko). Dobrym przykładem rozległości badań są także dwa obszernie wydane przez IPN Rzeszów, które dotyczą tylko dekady rządów Edwarda Gierka²¹. Co gorsza, nie ma jeszcze syntez omawiających różne

---

¹⁶ W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2015*, Warszawa 2017.

¹⁷ R. Kaczmarek, *Historia Polski 1914–1989*, Warszawa 2010.

¹⁸ H. Słabek, *O społecznej historii Polski 1945–1989*, Warszawa 2009. Zob. także krytyczną recenzję D. Jarosza, *Emocje i historia. Społeczeństwo PRL według Henryka Słabka*, KH 117, 2010, 3, s. 121–130.

¹⁹ *Historia gospodarcza Polski 1939–1989*, red. J. Kaliński, Warszawa 1996. Szerzej o deficytach historii gospodarczej po 1989 r. zob. J. Chumiński, K. Popiński, *Historia gospodarcza po 1989 roku*, w: *Klio na wolności*, s. 81–90.

²⁰ *Historia dyplomacji polskiej*, t. 6: *1944/45–1989*, red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010.

²¹ *Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej. PRL w latach 1970–1975*, red. M. Bukała, D. Iwaneczko, Rzeszów–Warszawa 2019; *PRL na pochylni (1975–1980)*, red. iidem, Rzeszów 2017.

zagadnienia w latach 1945–1989. Skalę problemu pokazuje fakt, że nie doczekaliśmy się np. całościowych opracowań dotyczących życia w miastach, na prowincji czy na wsi w okresie po II wojnie światowej. Pomimo istnienia prac poświęconych dziejom Kościoła katolickiego po 1945 r.²², także i w tym wypadku istnieje możliwość jeszcze pełniejszego ukazania roli i znaczenia tej instytucji zarówno w życiu religijnym, jak i społecznym i politycznym po II wojnie światowej w Polsce.

Nie ulega wątpliwości, że najpełniej opracowane zostały dzieje polityczne, zwłaszcza działania władz komunistycznych i kwestie dotyczące opozycji wobec rządów narzuconych przez Kreml. Dalsze badania w archiwach polskich przyniosą być może jeszcze pewne uzupełnienia i korekty, ale raczej nie spodziewałbym się zasadniczego przełomu. Zmiany może przynieść otwarcie archiwów poradzieckich. Mam tutaj na myśli nie tylko źródła wytworzone przez dyplomację i partię komunistyczną na Kremlu, ale także obecnie niedostępne archiwa wywiadu i kontrwywiadu radzieckiego czy wojskowe, obejmujące np. zespoły archiwalne Północnej Grupy Wojsk Radzieckich w Polsce. Sądzę, że pozwoli to na nowo spojrzeć na władze komunistyczne, zwłaszcza stopień ich powiązania i zależności od Kremla, ale także pokazać wpływ na procesy społeczne i gospodarcze zachodzące w Polsce zdominowanej przez ZSRR. Innymi słowy, lepszą ocenę faktycznego stopnia zniewolenia naszego kraju po II wojnie światowej. Dodatkowym elementem, umożliwiającym określenie stopnia zależności Polski, byłoby przedstawienie jej sytuacji w obozie państw poddanych kontroli Moskwy. Powstające coraz liczniej prace o stosunkach PRL z innymi państwami lub ich polityki wobec władz w Warszawie pozwalają także na większe uwzględnienie obrazu Polski na arenie międzynarodowej i odpowiedź na pytanie, czy w ogóle można mówić o jakiegokolwiek autonomii polskiej na tym polu.

Nowa synteza dziejów najnowszych powinna odejść od przedstawiania wydarzeń z punktu widzenia Warszawy. Choć w warunkach scentralizowanego państwa to władze w stolicy podejmowały wszelkie ważniejsze decyzje, jednak uwzględnienie i porównanie w większym stopniu poszczególnych regionów ukazałoby, jak w praktyce wyglądała realizacja tej polityki na szczeblu lokalnym. Dotyczy to zwłaszcza specyfiki terenów przyłączonych do Polski w 1945 r., szczególnie kwestii, czy komunistom udało się w pełni zespolić „ziemie nowe” z macierzą. Będzie to jednak zadanie trudne. Pomimo istnienia obszernych partii poświęconych dziejom najnowszym, opartych na analizie źródłowej, np. w monografiach

---

²² Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944–2002*, Lublin 2003; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.

Dolnego Śląska czy Warmii i Mazur²³, nasza wiedza o poszczególnych regionach po 1945 r. wciąż nie jest pełna i wymaga dalszych poszukiwań archiwalnych, począwszy od okresu stalinizmu.

Odpowiedź na wiele pytań badawczych z najnowszej historii Polski powinno przynieść szersze uwzględnienie zagadnień z historii społecznej, obejmującej zjawiska polityczne, gospodarcze, kulturalne z położeniem nacisku na ich społeczne konteksty. Nie straciły na aktualności słowa Dariusza Jarosza, iż pozwoli to na lepsze pokazanie codziennych zachowań ludzkich wobec władzy, nie tylko w czasie protestów politycznych, ale także w życiu codziennym, oraz funkcjonowania systemu władzy i jego wpływu na świadomość, postawy i zachowania społeczne²⁴. Sądzę także, że nawet abstrahując od koncepcji feministycznych, w nowej syntezie trzeba będzie w większym stopniu zaznaczyć kwestie związane ze społeczną rolą płci, zwłaszcza rolę kobiet, które przecież propagandowo zyskały nowy status, a w rzeczywistości odgrywały także ważną rolę w życiu prywatnym, stanowiąc podstawę rodziny, jako matki i żony, równocześnie biorąc aktywny udział w życiu politycznym (w tym również w opozycji).

Przyszła praca o dziejach PRL będzie z pewnością musiała szerzej ująć dzieje gospodarcze. Zdajemy się zapominać, że procesy modernizacyjne (również społeczne) w pierwszych latach po wojnie, niezależnie od ich oceny i rezultatów, związane były przede wszystkim z przemianami ekonomicznymi. Z kolei właśnie negatywne czynniki gospodarcze, wynikające z narzuconego przez Kreml modelu rozwoju kraju, były jednym z głównych elementów kryzysów społecznych i politycznych w Polsce po 1945 r. Dużo więcej miejsca w nowej syntezie powinna zająć historia kultury PRL, przy położeniu nacisku na jej powiązania z życiem politycznym i społecznym, a nie tylko na jej wąskie, artystyczne znaczenie²⁵.

Nie ulega wątpliwości, że autor opracowania historii Polski zwanej Ludową będzie musiał sięgnąć do doświadczeń metodologicznych nauk pokrewnych historii, przede wszystkim socjologii, antropologii kulturowej czy nawet antropologii historycznej, której kluczowym elementem jest poszukiwanie odpowiedzi na pytania o istotę i historyczność bytu

---

²³ Rozdziały dotyczące powojennej historii regionu dolnośląskiego zob. *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, red. W. Wrześniński, Wrocław 2010 oraz dotyczące Warmii i Mazur: S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, t. 2: 1772-2018, Olsztyn 2018.

²⁴ D. Jarosz, *Historiografia dziejów społecznych w Polsce w XX wieku po 1989 r. Perspektywy i możliwości badawcze, metodologia*, „Rocznik Antropologii Historii” 2, 2012, 1(2), s. 290 i 294.

²⁵ Szerzej zob. D. Skotarczak, *Kultura w badaniach polskich historyków po 1989 r.*, w: *Klio na wolności*, s. 93-102.

człowieka poprzez poznanie reguł kulturowej interpretacji, a tym samym poznanie człowieka posiadającego określoną wiedzę o świecie i systemie wartości²⁶. Pożądane byłoby także wykorzystanie w narracji w większym stopniu rezultatów badań nad historią mówioną (*oral history*), przede wszystkim relacji świadków historii.

Z pewnością, chcąc przygotować nowoczesną syntezę, jej twórca będzie musiał zmierzyć się także z problemem pamięci historycznej. Niewątpliwie przy wielu wydarzeniach historycznych konieczne będzie poruszenie kwestii sporów wokół nich, a tym samym pokazanie wizerunku peerelowskiej przeszłości w pamięci historycznej polskiego społeczeństwa, z uwzględnieniem dorobku historii drugiego stopnia²⁷.

Podsumowując, ze względu na trwające wciąż badania nad okresem PRL i deficyty badawcze, zwłaszcza na polu historii społecznej i gospodarczej myślę, że na nową, pełną syntezę dziejów Polski pod rządami komunistów, uwzględniającą wskazane wyżej zagadnienia, trzeba będzie jeszcze poczekać kilka lat. Nie będzie to łatwe zadanie, bowiem autor takiej pracy właściwie na bieżąco powinien zapoznawać się z nową literaturą, co przy liczbie nowych tytułów jest niemal niemożliwe. Konieczna zatem jest umiejętna jej selekcja. Wskazane byłoby, aby w jak największym stopniu prowadził swoje własne badania dotyczące tego okresu. Nie ulega jednak wątpliwości, że taka synteza jest potrzebna i powinna powstać jak najszybciej.

---

²⁶ W. Piasek, *Historia jako wiedza lokalna. „Antropologiczne przesunięcie” w badaniach nad historiografią PRL*, Toruń 2011, s. 86.

²⁷ Por. P. Machcewicz, *Spory o historię 2000–2011*, Kraków 2012, zwł. s. 51–163.